

РАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЧАСІВ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» В АМЕРИКАНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ

Здійснено спробу узагальнити основні факти, що стосуються радянського простору в американських підручниках з історії. Виявлені основні підходи щодо висвітлення СРСР в роки «холодної війни», та згадки про Україну того періоду.

Ключові слова: радянський простір, «холодна війна», «образ ворога», ідеологія.

Осуществлена попытка обобщить основные факты, касающиеся советского пространства в американских учебниках по истории. Выявлены основные подходы относительно освещения СССР в годы «холодной войны», и упоминания про Украину того периода.

Ключевые слова: советское пространство, «холодная война», «образ врага», идеология.

The main purpose of this article is to make some generalizations about the image of the Soviet space during the «Cold War» on the pages of American history books.

In American history textbooks, which were written and published during the global confrontation, many pages were devoted to the coverage of the Soviet Union and its relations with the United States. It was a period of struggle between the two superpowers for the spheres of influence in the world for global domination. Coverage of the history of the «enemy» country was subordinate to major purposes of state propaganda. Of course, this led to one-sided view on the opposite superpower.

On the pages of American textbooks Soviet Union was described as the main opponent of the American nation and the capitalist countries, such definitions as «enemy», «aggressor», «stranger», «invader» were mostly used. Soviet Union and its leaders were accused of inciting the «Cold war», in a breakaway from allied relations after the Second World War, because of Soviet leaders' suspicion and distrust to the West. The inflaming of the global confrontation was associated especially with Stalin – «Soviet despot». The different dates of the beginning of the Cold war are stated in American history textbooks. But all their variants are connected with the actions of the Soviet Union such as the division of Germany and the Berlin blockade, the expansion of Soviet influence towards the Central and South-Eastern Europe and the establishment of the national-democratic governments, testing the atomic bomb. The image of the Soviet Union as a country with imperial aspirations was formed in the minds of Americans who was taught by these books. Such definitions as «Soviet empire», «totalitarian dictatorship» were wide spread in the textbooks.

The Soviet Union was mostly seen as the one country and its parts – Soviet republics were not mentioned in the most cases. However there are few textbooks in which attention was paid to the problems of the concrete republics, including Belarus, Uzbekistan and Ukraine. For example, Ukraine was mentioned more often – if to compare with other republics because it was the largest in terms of population after Russia, and was one of the largest by area. The main problems highlighted in this case were connected with a problem of Ukrainian national identity, aspirations for independence, Ukraine's participation in the UN.

Thus, we can conclude that reviewed American textbooks had a lot of information about the Soviet Union, its foreign policy and about the US-SU relations. Further investigations in this field require more deep analysis of the American History educational books according to the level of education (school and university), as well as the comparison of modern and old textbooks.

Keywords: Soviet space, Cold war, the enemy image, ideology.

В останні роки підручники як об'єкт історії – один з найважливіших факторів дослідження привертають увагу багатьох формування історичної свідомості як учених в історичній, суспільствознавчій та суспільної складової. Історична свідомість навіть психологічній галузях. Підручники з забезпечує поширення почуття єдності

народу, його сприйняття самого себе як єдиного цілого на основі історичної уяви про спільне походження та минуле. З іншого боку, підручники формують уяву про інші народи, їх взаємовідносини та істотно впливають на закладення основ світобачення. В якості об'єкта дослідження підручники та навчальні посібники з історії тієї чи іншої епохи дають нам можливість зрозуміти специфіку формування історичної свідомості того чи іншого народу, виявити корені ставлення до тих чи інших проблем не тільки минулого, а й сучасного.

Епоха «холодної війни» зараз є одним з найбільше досліджуваних періодів історії. З огляду на те, що переважна більшість сучасного дорослого населення – це люди, які отримували освіту в роки біполярного протистояння, можна стверджувати, що їх погляди на сучасні країни світу та їх взаємовідносини формувалися саме тоді. В умовах «холодної війни» ставлення до протилежного «табору» було вагомою складовою формування текстів підручників як у СРСР, так і у США. На початку XXI ст. ми можемо спостерігати прояви деяких стереотипів щодо представників іншої країни, які певною мірою закладалися при вивченні курсів з історії. Тому тема, обрана для дослідження в рамках даної публікації може вважатися актуальною.

Метою даною статі є спроба здійснити певні узагальнення щодо зображення радянського простору часів «холодної війни» на сторінках американських підручників з історії. Під поняттям «радянський простір» розуміється сукупність п'ятнадцяти радянських соціалістичних республік, які входили до складу Радянського Союзу. При роботі над даною темою були проаналізовані підручники часів «холодної війни» та деякі сучасні видання. Даний огляд не претендує на те, аби узагальнити усі навчальні видання, що були створені у США упродовж епохи біполярного протистояння. Тим не менш – оглянуті посібники дали змогу виділити певні спільні риси та тенденції висвітлення країн радянського простору в американській навчальній літературі другої половини XX ст.

Слід відзначити, що ідеологічні проблеми «холодної війни», форми, методи та механізми психологічного протистояння у той період, та зокрема підтримки у масовій свідомості «образу» протилежної сторони вже значною мірою висвітлені як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі. Але дослідження у такому контексті підручників з історії поки привертає увагу дуже обмеженої кількості дослідників. Так, серед зарубіжних розробок можна відмітити роботу опубліковану ще у 1978 р. М. Херза «Як викладається історія холодної війни» [7]. Автор порівняв підручники з історії для середньої школи, опубліковані у 1970-х роках, на предмет висвітлення основних питань та подій, пов'язаних із «холодною війною». У 1995 р. вийшли дві роботи: ґрунтовна праця Дж. Лоуена «Брехня, яку мені розповідає мій вчитель» та стаття С. Уолкера «Витоки холодної війни в американських підручниках історії», опублікована у Журналі американської історії. Книга Дж. Лоуена присвячена розкриттю фактів, які як правило не включені до традиційного викладання історії США, та критиці тенденційних та односторонніх підходів щодо інтерпретації американської історії [8]. С. Уолкер порівняв інтерпретації витоків «холодної війни» у кількох американських шкільних підручників з історії [12].

Останнім часом проблеми викладання історії та її розкриття на шпальтах підручників, особливо з вітчизняної історії, гостро дискутуються на пострадянському просторі. Певною мірою обговорюються і проблеми висвітлення історії Радянського Союзу та країн пострадянського простору в американських підручниках. Тим не менш, ґрунтовних наукових досліджень у цьому контексті поки не створено, а ті окремі публікації, які зустрічаються – здебільшого мають публіцистичний характер [2; 3]. У вітчизняній історіографії дане питання ще не привернуло значної уваги, хоча вже є перші спроби проаналізувати як на сторінках сучасних українських та російських підручників з всесвітньої історії пояснюються проблеми глобального протистояння [1; 4].

При роботі над даною статтею були використані такі підручники та узагальнюючі роботи з всесвітньої історії, як «Всесвітня історія легким шляхом: від 1500 р. до сучасності» [5], «Історія світу» [12], «Коротка історія світу» [14], «Всесвітня історія: вигідне видання» [15], з історії США – «Нариси з історії США» [10], з історії Європи – «Європа з 1939» [9], а також довідкові видання – «Словник сучасної політики: політичні терміни та посилання у теперішній час» [11], «Довідник із всесвітньої історії: концепції та проблеми» [6] тощо.

Інформація про Радянський Союз частіше за все подається у таких розділах, як «Холодна війна», «Холодна війна II: співіснування або конфронтація», «Розділений світ» [12]. У деяких підручниках з всесвітньої історії проблеми Радянського Союзу висвітлюються у розділах або параграфах, присвячених Європі, які так і називаються – «Європа», «Післявоєнна Європа» [14]. А у роботі А. Мея «Європа з 1939» історія Радянського Союзу розкривається в окремих розділах, присвячених СРСР – «Росія після війни», «Новий Радянський Союз?», «Радянські сателіти», «Комуністичний наступ» тощо [9].

Аналіз американських підручників часів «холодної війни» дає змогу дійти висновку що республіки, які входили до складу СРСР на початок Другої світової війни, у США частіше сприймалися як єдине ціле, як унітарна держава. У більшості підручників ця держава рідко фігурує під назвою СРСР. Частіше зустрічається найменування Росія, або у деяких випадках – Радянська Росія. У переважній більшості підручників ані Україна, ані будь-які інші республіки у складі СРСР не згадуються.

Тим не менш, зустрічаються поодинокі випадки, наприклад підручник «Європа з 1939», в якому СРСР фігурує як конгломерат республік. Так, при розкритті історії радянської держави згадуються Українська та інші республіки. При цьому, більший акцент робиться саме на Українську республіку, як найбільшу за чисельністю населення. У цьому ж підручнику у параграфі під назвою «Національні меншини»

відмічається, що Україна увійшла до складу Росії ще у 1654 р., а протягом Другої світової війни до СРСР були приєднані всі інші українські території. До того ж відмічено, що у 1954 р. Крим було передано Україні. Згадується, що історично Україна була важливим хлібним «кошиком» Росії та центром важкої індустрії. У книзі згадуються патріотично налаштовані українці, які мешкали у США та у Канаді, та які вважали становище України у складі СРСР як «пригніченої національності під чужоземним домінуванням». Вони були джерелом постійної агітації за свободу та незалежність України [9, с. 217].

На відміну від сприйняття радянської держави як єдиного цілого часів «холодної війни», автори сучасних американських підручників зображують радянський простір як федеративний союз республік, хоча й з обмеженими правами, підтвердженням чого є постійне використання назви – СРСР, Радянський Союз [5; 10; 15].

В основу періодизації та викладення історії СРСР частіш за все покладено принцип правління генеральних секретарів КПРС, які у підручниках фігурують під назвою – «перший секретар партії», «генеральний секретар комуністичної партії», «лідер СРСР». Щодо назви КПРС, то американськими авторами частіш за все використовувалася назва – «Комуністична партія», і тільки у деяких випадках – «Комуністична партія Радянського Союзу». Багато уваги приділялося періодам перебування у влади Й. Сталіна та М. Хрущова. Особливо акцент робився на особі Й. Сталіна та його ролі у розпалюванні глобального протистояння. Він зображується тираном, диктатором. Наскрізь у текстах містяться такі вирази як «сталінська диктатура», «тоталітарна диктатура». Автори підручників вважають, що потепління у міжнародній ситуації було можливим лише після смерті Й. Сталіна. Так, Р. Анстед у підручнику «Історія світу» відмічав, що М. Хрущов здавався більш м'яким та налаштованим на співробітництво, ніж Й. Сталін, він говорив про «мирне співіснування» із Заходом та почав виїжджати за кордон, хоч це все ж таки була «поверхнева відлига» [12, с. 499].

У цілому, лише окремі підручники звертають увагу на внутрішні проблеми Радянського Союзу, особливості його внутрішньої політики. А. Мей висвітлює на сторінках своєї праці проблеми індустріалізації, аграрного сектору, національного пригнічення у СРСР. Так, торкаючись проблем радянських республік, зокрема Української, автор підкреслює, що національна історія та література були піддані русифікації; що з 1945 р. розпочалася кампанія проти «буржуазного націоналізму»; навчання відбувалося російською мовою; більшість населення була малознайома з українською мовою [9, с. 217]. До того ж у параграфі «Сільське господарство» відзначається, що надзвичайна посуха призвела у 1946 р. до голоду та бунтів, особливо у постраждалих від військових дій Україні [9, с. 190]. Згадуються й інші регіони. Так, торкаючись азійської частини «Росії», республіки якої підпадали під вплив мусульманства, автор підкреслює, що вони сприймалися як «ахіллесова п'ята» СРСР, бо мусульманську інтелігенцію не вдавалося повністю асимілювати. Автор відзначає, що у них були сильними впливи революційних рухів та емоцій нещодавно вивільнених багатьох колоній та територій Азії та Африки. І лише молоді мусульмани поступово приймали радянський зразок з урахуванням національної специфіки [9, с. 217-218].

Деякі підручники торкаються питань культурного розвитку, мистецтва, науки, літератури, розкриваючи їх у тому числі і у СРСР. При цьому багато уваги приділяється дисидентському руху. Висвітлюється діяльність та доля видатних діячів СРСР, здебільшого російських: таких як Б. Пастернак, О. Солженіцин, В. Некрасов тощо [9, с. 713-717]. Але при згадуванні про діяльність та досягнення дисидентів, про подібний рух в Українській чи інших республіках не згадується.

Характерною рисою усіх підручників є акцентування саме на зовнішній політиці та міжнародних подіях. Розкриваючи зовнішню політику Радянського Союзу, основні проблеми, яким присвячується увага, – це намагання СРСР розширити свою владу на

якомога більшу кількість держав; плани здійснити революцію в усіх країнах; німецьке питання; проблеми відносин СРСР з Югославією; Карибська криза; проблема гонки озброєнь; протистояння у космічній сфері; боротьба за вплив на Середньому та на Далекому Сході.

У всіх підручниках з всесвітньої історії окремі розділи присвячені саме «холодній війні», глобальному протистоянню між двома наддержавами, двома світами – капіталістичним та соціалістичним. Надаються визначення даного терміну. Так, в одному підручнику вказано, що в основі «холодної війни» лежали ідеологічне, економічне, політичне, стратегічне протистояння; тактика включала використання військових сил, економічного тиску, ідеологічної, психологічної та пропагандистської війни, політичні заходи та їхні різні комбінації [6, с. 197]. В іншому підручнику відзначено, що це була крайня ворожість між наддержавами, пов'язана з гонкою озброєнь, дипломатичними конфліктами та навіть військовими діями [11, с. 49]. У цілому, визначення «холодної війни» у американських підручниках років протистояння суттєво не відрізняються від сучасних видань.

У підручниках немає сталого, єдиного погляду на рік, коли було розпочате біполярне протистояння. Так, деякі автори дотримуються думки, що «холодна війна» була розпочата у 1946 р., пов'язуючи початок з промовою У. Черчилля у м. Фултон [6, с. 195], деякі називаються 1947 р., починаючи відлік з Берлінської блокади [11, с. 49]. Інколи зустрічається дата – 1948 р., що пов'язано з поширенням комуністичного режиму на країни Східної Європи. Так, наприклад, у «Короткій історії світу» зазначається, що саме у цей рік Й. Сталін та його однодумці вирішили перейти до «агресивної ворожості» [14, с. 345]. На сьогодні майже у всіх підручниках стверджується, що відлік «холодної війни» слід вести від фултонської промови У. Черчилля.

При дослідженні причин «холодної війни» автори навчальних видань, що були створені у роки глобального протистояння, одностайно проголошують, що винуватий у її розв'язанні

Радянський Союз: *«Москва поглибила зростаючий розділ між союзниками військового часу на два табори»* [9, с. 180]. Так, основними причинами називали підозру, недовіру до США, до капіталістичних країн, експансіоністську політику СРСР, намагання поширити свою владу на якомога більшу кількість країн, особливо у Східній Європі. У США у цьому вбачали загрозу їхнім власним національним інтересам: *«Сполучені Штати зараз продовжують заявляти, що радянська гегемонія у послабленій Європі представляла загрозу не тільки для Західної Європи, але й небезпеку національній безпеці США»* [6, с. 197].

У деяких випадках усю вину перекладали на Й. Сталіна та радянських лідерів у розпаленні глобального протистояння. Так, у підручнику Р. Анстеда відзначалось, що Й. Сталін не міг повірити, що не було ніякої загрози нападу з боку Заходу і як «довічний комуніст» він вважав капіталізм неефективною системою, яка завжди вирішує свої проблеми за допомогою розпалення війн [12, с. 488].

Таке однобічне звинувачення СРСР та його лідерів у розв'язанні «холодної війни» сьогодні вже не є поширеним. Сучасні американські автори, на відміну від тогочасних, намагаються подавати інформацію більш менш об'єктивно, а тому відмічається, що у розв'язанні «холодної війни» були винуваті обидві наддержави, що основною проблемою була розбіжність поглядів на майбутню світобудову, взаємна недовіра, боротьба за сфери впливу. І, все ж таки, основна ідея багатьох американських підручників: проголошення політики «стримування комунізму» та намагання поширити свій вплив у Азії – це виключно відповідь на дії СРСР, а саме його розширення територій за рахунок приєднання країн Східної Європи до соціалістичного табору.

В усіх підручниках, які аналізуються у даній статті, увага звертається на процес створення ООН, роль країн-учасниць у її заснуванні та структуру організації. Радянський Союз згадується усіма авторами як країна-засновник та постійний представник Генеральної Асамблеї – інколи він згадується як СРСР, але частіше як Росія.

При цьому слід зазначити, що у більшості підручників Україна як радянська республіка, яка отримала право голосу із самого початку функціонування ООН, взагалі не згадується. Серед країн-засновниць та постійних членів Генеральної Асамблеї ООН відмічаються США, Британія, Франція, Росія та Китай. Лише у поодиноких випадках у підручниках згадується Українська та Білоруська республіки як ті, що отримали право голосування: *«В якості поступок Кремлю було вирішено, що Радянський Союз отримає два додаткові голоси в Генеральній Асамблеї для республік України та Білорусі, які жахливо постраждали у війні»* [9, с. 164].

У деяких випадках, розкриваючи основні погляди на створення ООН, її основні функції та завдання, наголошують на відмінності бачення Радянським Союзом її головного завдання, висвітлюючи його виключно як стримування Німеччини. Так, А. Мей у своїй роботі «Європа з 1939» відмічав: *«З точки зору Кремля, найвищим завданням міжнародної організації має бути «упередження нової агресії з боку Німеччини»* [9, с. 164].

У всіх підручниках акцентована увага на розкриті відносин між СРСР та його державами-союзниками (сателітами) у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи, в яких після Другої світової війни було силою насаджено комуністичний режим: Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія. Ці країни у підручниках найчастіше називалися сателітами. Основні проблеми, яким приділяється увага у цьому напрямку: встановлення соціалістичного режиму у країнах Східної Європи, впровадження там радянської моделі суспільства, невдоволення місцевого населення та революції. Усі посібники розкривають механізм встановлення комуністичних режимів у країнах Східної Європи. А саме, створення комуністичних, соціалістичних робітничих партій та намагання знищити опонентів за допомогою сили: *«Декого з обвинувачуваних відправили на смерть, інших зігнали у табори примусової праці, а інші, будучи на свободі, залишались під строгим наглядом поліції»* [9, с. 233].

Також розкривається механізм розбудови комуністичної моделі держави у країнах-сателітах: жорстка поспішність розвитку важкої індустрії, колективізація. У тому числі аналізується і шкільна освіта. Автори зазначають, що у країнах Східної Європи поширювалася комуністична доктрина через усі можливі засоби впливу на масову свідомість: пресу, школу, телебачення та радіо. Впроваджувалася радянська система освіти, яка передбачала обов'язкове вивчення російської мови, марксистської теорії матеріалізму, атеїзму. Церква була оголошена головним опозиціонером для комуністичної влади. Усі творці у галузі мистецтва, літератури, музики, архітектури мали імітувати радянські зразки.

Окремо акцентується увага на такій проблемі, як відносини СРСР з Югославією. В американських підручниках розкривається бажання Й. Сталіна встановити свою владу і в Югославії, але це не вдалося зробити, бо лідер Югославії більше схилявся до політичної лінії Леніна, аніж до *«бюрократичної тиранії Сталіна»* [14, с. 346]. Тому зазначалося, що у Югославії було встановлено специфічний режим, відмінний від СРСР.

Наступною сторінкою, що розкривається у взаємовідносинах СРСР з сателітами, була проблема невдоволень та революційних подій у Польщі, Чехословаччині та Угорщині, придушення цих повстань, в результаті яких відбулися величезні людські втрати. У деяких виданнях зустрічаються ілюстрації з розваленими пам'ятниками Й. Сталіну.

Багато уваги на шпальтах американських навчальних видань з історії приділяється взаємовідносинам СРСР та США. Так, особливе значення належало висвітленню проблеми гонки озброєнь, змаганням у космічній сфері. Головною причиною, яка сприяла нарощуванню кількості зброї та створенню її нових видів, називали саме дії Радянського Союзу у цій сфері. Усі підручники згадують про створення та перше випробування атомної бомби у СРСР у 1949 р., випробування міжконтинентальних балістичних ракет, запуск радянського

супутника у 1957 р. [9, с. 536]. Цими фактами автори доводили, що в історії була започаткована «Космічна ера». Цікаво, що в одному з підручників відзначалося що запуск першого радянського супутника у 1957 р. був вражаючим для американців, і наслідки та значення цієї дії могли бути жахливими. Як запевняв Анстед: *«Подібні ракети могли би нести атомні бомголовки, які б могли впасти на американські міста, без попередження»* [12, с. 499]. Також згадується і перша жінка, яка полетіла у космос – Валентина Терешкова.

З приходом до влади у СРСР М. Хрущова у всіх виданнях відмічається, що розпочався новий етап у міжнародних відносинах, період «відлиги». Автори у підручниках акцентують увагу на тому, що генеральний секретар проголосив ідею «мирного співіснування» і що він, на відміну від Й. Сталіна почав виїздити за межі Радянського Союзу для зустрічей з лідерами інших країн. Але при цьому, дуже часто відмічається, що «відлига» була поверхневою, що не дивлячись на пропагування ідей миру, СРСР все одно дотримувався своєї мети: розширювати свій вплив, надаючи підтримку країнам Азії, Середнього Сходу та Латинської Америки, які намагалися протистояти впливу США [12, с. 499].

Таким чином, в американських підручниках з історії, написаних та опублікованих у роки глобального протистояння, багато сторінок присвячено висвітленню Радянського Союзу та його взаємовідносинам з США. Це був період боротьби двох наддержав за сфери впливу у світі, за глобальне панування. А тому висвітлення історії країни-супротивника підпорядковувалося основним пропагандистським цілям держави. Звісно, що це призводило до однобічного, певною мірою, погляду на протилежну наддержаву.

На шпальтах американських підручників Радянський Союз висвітлювався основним супротивником американської нації та капіталістичних країн, ворогом, агресором, чужинцем, загарбником. Саме СРСР та його лідерів звинувачували у розпаленні «холодної

війни», у відході від союзницьких відносин після завершення Другої світової війни, пов'язуючи це з підозрами, недовірою радянського керівництва до країн Заходу. Особливо розв'язання глобальної конфронтації пов'язували з особою Й. Сталіна – «радянського деспота». І хоча підручники надають різні дати початку «холодної війни», але усі вони пов'язані з діями Радянського Союзу: розподіл Німеччини та берлінська блокада, розширення впливу СРСР у країнах Центральної та Південно-Східної Європи та встановлення у них народно-демократичних урядів, випробовування бомби. Образ Радянського Союзу, який мав сформуватися у свідомості американців, які навчалися за такими підручниками – це країна з імперськими устремліннями, про що свідчить використання по відношенню до СРСР назви «Радянська імперія», «тоталітарна диктатура».

В результаті аналізу навчальних видань виявлено, що Радянський Союз частіш за все сприймався як єдина країна, і у більшості випадків республіки, що входили до складу СРСР, не згадуються. Втім, зустрічаються

підручники, в яких увага приділяється і проблемам окремих республіки, в тому числі Білорусії, Узбекистану, України. При цьому найбільше з інших республік, які утворювали Радянський Союз, висвітлюються питання стосовно саме Української республіки, як найбільшої за кількістю населення після центру, та однією з найбільших за територією. Основні проблеми, що висвітлюються у цьому випадку – це проблеми національного самовизначення українців, їх бажання та стремління до незалежності. Вагомим є згадування Української республіки як суб'єкта міжнародних відносин – отримання права голосу в ООН.

Таким чином, проведений огляд американських підручників дав змогу узагальнити ту інформацію, яка подавалася про країни радянського простору у роки «холодної війни». Дана проблематика потребує продовження наукових розробок, які можуть бути спрямовані на подальше вивчення американських навчальних видань за рівнями освіти: шкільної та університетської, а також поглибити порівняння сучасних та старих підручників.

Джерела та література

1. Беляева А. О. Завершальний етап «холодної війни» в українських та російських шкільних підручниках з історії // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2-4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя : Інтер-М., 2011. – С. 244-247.
2. Елков И. Ученые и педагоги из СНГ, ЕС, США: как школьникам преподают историю Второй Мировой войны / Интернет: <http://world-war.ru/uchenye-i-pedagogi-iz-sngesssha-kak-shkolnikam-prepodayut-istoriyu-vtoroj-mirovoj-vojny/>. – Дата доступа: 12.03.2013.
3. История как оружие международной политики / Интернет: <http://www.rusnation.org/sfk/0605/0605-04.shtml>. – Дата доступа: 12.03.2013.
4. Тішин О. В. Розпад СРСР у сучасних підручниках всесвітньої історії для вищої школи України та Росії: порівняльний аналіз // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2-4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя : Інтер-М., 2011. – С. 240-243.
5. Frazee C. A. World History the Easy Way: A.D. 1500 to the Present. – N.Y. : Barron's Educational Series, 1997. – 592 p.
6. Handbook of world history: Concepts and issues / Ed. by J. Dunner. – N.Y. : Philosophical library, 1967. – 1011 p.
7. Herz M. F. How the Cold War is Taught: Six American History Textbooks Examined. – Washington : Ethics and Public Policy Center, 1978. – 82 p.
8. Loewen J. W. Lies My Teacher Told Me: Everything Your American History Textbook Got Wrong / James W. Loewen. – The New Press, 1995. – 464 p.
9. May, Arthur J. Europe since 1939. – N.Y. etc.: Holt, Rinehart & Winston, 1966. – 787 p.
10. Outline of U.S. History / By G. Clack, M. S. Nelly, A. Hamby. – Nova Science, 2005. – 369 p.
11. Robertson D. A dictionary of modern politics: Political terms and references in current use. – Lnd. : Europa publ. lth., 1985. – 341 p.

12. Unstead R. J. A history of the world. – Lnd. : A. & C. Black, 1983. – 559 p.
13. Walker J. S., The origins of the Cold War in United States history textbooks, The Journal of American History. – vol. 81. – no. 4. – 1995. – P. 1652-1661.
14. Wells H. A short history of the world. – Lnd. : Penguin books, 1967. – 364 p.
15. World history: Advantage edition / By Jiu-Hwa Lo Upshur, Janice J. Terry, James P. Holoka, Richard D. Goff, George H. Cassar. – Wadsworth Publishing, 2011. – 1089 p.

Рецензенти: Колісніченко А. І., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Некрасова В. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.03.2013 р.